

**КОМУНІСТИЧНО-НОМЕНКЛАТУРНИЙ ТА ФАШИСТСЬКИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ:
ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ГЕНЕЗИ**

Статтю присвячено дослідженню ідеологій фашизму та комунізму як систем доіндустріальної політико-правової інтеграції.

Ключові слова: тоталітаризм, фашизм, комунізм, політико-правова інтеграція.

I. Вступ

Зі зростаючою поляризацією масової демократії і класовими суперечностями та частина буржуазного суспільства, яка згідно з думкою Маркса, стає його негацією – запереченням, стає одночасно ядром кристалізації та державотворчим фактором. Етико-політична вимога матеріально наблизити правову державу до соціальної держави є одночасно і намаганням запобігти політичній перемозі фашизму. Якраз до цієї перемоги прагне політична філософія К. Шмітта. У своїй праці “Держава, історія, народ”, що вийшла у 1934 р., він коментує прусський закон від 20 липня 1932 р. як віддалення уряду Веймарської республіки від Пруссії.

У будь-якому разі, авторитарні уряди Папена і Шлейхера, які спиралися виключно на рейхсвер та прусський державний апарат влади, не змогли заповнити політичний вакуум, а саме відсутність політичного керівництва.

Рішення державної судової палати від 25 жовтня 1932 р. майже не реститувало Веймарську систему, але не змогло дати урядові рейху того, чого йому бракувало; це рішення відмовлялося “від визнання ворога держави ворогом держави. Вперше, коли рейхпрезидент призначив рейхканслером вождя націонал-соціалістичного руху Адольфа Гітлера, німецький рейх знову отримав політичне керівництво, а німецька держава знайшла в собі силу знищити ворожий державі марксизм” [3, с. 45].

Країни, де в ХХ ст. сформувалися тоталітарні режими, належали до так званого “другого ешелону капіталізму”, характерним для якого був “наздоганяючий” тип розвитку, пов’язаний з гострими внутрішніми і зовнішньополітичними конфліктами. Перехід від традиційного суспільства до суспільства індустріального скрізь і завжди був пов’язаний зі структурними та культурними кризами, з маргіналізацією значних верств населення, що випадають зі звичних соціальних ніш.

II. Постановка завдання

Метою статті є визначення спільних та відмінних характеристик фашизму та комуні-

зму як ідеологій відродження доіндустріальних форм політико-правового життєустрою.

Завданнями статті є: 1) визначення спільних характеристик фашизму та комунізму; 2) визначення відмінних характеристик фашизму та комунізму; 3) визначення спільних та відмінних характеристик фашизму та комунізму як ідеологій відродження доіндустріальних форм політико-правового життєустрою.

III. Результати

Втрата традиційних соціальних ролей і статусів – це трагедії людей; лише меншість з них є готовими протистояти хаосу, освоювати нові ролі та створювати новий соціальний порядок, більшість же шукає притулку, потрапляючи в ситуацію, яку Ерїх Фромм назвав “втечею від свободи” [4]. Перехідні суспільства з багатокладною економікою і несформованою соціальною структурою опинилися в ситуації взаємонакладення різнотипових суперечностей (усередині різних укладів і між ними), яка посилювалася геополітичною напруженістю кінця ХІХ – початку ХХ ст. Все це викликало спроби “пришвидшити історію” шляхом того чи іншого варіанта мобілізаційного розвитку.

Перша світова війна, яку Ленін через свою специфічну логіку професійного революціонера розглядав як гігантський прискорювач розвитку, вивела маргіналізацію на критичну межу, влаштувавши масову хаотизацію, перетворивши маси людей на стресований натовп. Подібно до вільних електронів, маса яких позбавлена соціальних зв’язків, індивіди, які перебувають у стані стресу, виявляють надзвичайну ідеологічну чутливість. Одержимі ідеєю маси або ж ідеї, які оволодіють масами, рухають історію і нерідко руйнують культуру. Такі антиструктурні стани, рухи-братерства антрополог В. Тернер назвав “комунітас”.

“Перебільшення комунітас у виділених релігійних чи політичних рухах зрівняльного (егалітарного) типу, – відзначає Тернер, – може незабаром змінитися деспотизмом, надбюрократизацією або іншими видами структурного посилення... люди, що живуть у громаді, рано чи пізно починають вимага-

ти чиєсь абсолютної влади – чи то з боку релігійної догми, богонатхненного вождя або диктатора” [2, с. 79].

Комунізм і фашизм саме й пропонували новий порядок, у пошуках якого і перебувало суспільство. За влучним зауваженням М. Бердяєва, соціалізм “є лише зворотний бік атомістичного розпаду, механічне зчеплення атомів” [2, с. 80]. Таємниця тоталітарних режимів ХХ ст. полягає в тому, що вони заміняли дійсний історичний синтез сучасних і традиційних структур, виступали помилково-альтернативними (буржуазно-індивідуалістичному, класово-антагоністичному, кризовому розвитку) формами соціальної інтеграції.

Якщо в більшовицькій програмі дій з перетворення імперіалістичної війни в громадянську (яка повинна стати детонатором світової революції пролетаріату) тоталітаризм містився, так би мовити, в можливості, то фашизм виник як реакція і на буржуазний лібералізм, і на марксистський інтернаціоналізм та від початку був орієнтований на примусову соціальну, точніше національну монолітність.

Тоді як Сталін розвивав ленінську теорію і практику класової боротьби, Гітлер закликав партію оголосити війну класовим і становим забобонам в ім'я єдності нації. З перемогою соціалізму в СРСР, тобто з ліквідацією та репресуванням значної частини населення, з перетворенням суспільства “партія-пролетаріат” у соціум “партія-народ” більшовики, так само, як і націонал-соціалісти, заговорили про неподільну єдність радянського суспільства; при цьому офіційна ідеологія “марксизму-ленінізму” збагатилася націонал-імперськими обертонами.

Тоталітарні партії-рухи для реалізації своїх планів соціальної перебудови мали підпорядкувати собі державу. Тому фашисти були крайніми державниками (етатистами). “Все всередині держави, нічого поза державою і нічого проти держави”, – так говорив Муссоліні. Комуністи, як відомо, навпаки, вважали себе антидержавниками. Маркс навіть “диктатуру пролетаріату” уявляв як відмирання держави: з народною міліцією замість армії, без політичної поліції, більше того, він ні словом не згадав про спрямовувальну роль партії революціонерів!

Мовчання Маркса з цього питання є примітним, а мовчання Леніна – красномовним: він виписує та тлумачить і слова Маркса й Енгельса про диктатуру пролетаріату, але “не помічає” відсутності в їх концепції того елемента, який становить ядро його власної політичної програми. Вражаюче, але факт – одержавлення, бюрократизація суспільного життя в 1917–1920 рр. були для більшовиків у чомусь непередбачуваними і якийсь час

залишалися неусвідомлюваними: нові партійно-державні та одержавлені структури розумілися в категоріях класичного марксизму як органи класової самодіяльності [5, с. 67].

Розбіжність пролетарського міфу і партійної практики зумовила навіть внутрішньопартійну кризу. У результаті “робоча опозиція” була звинувачена Леніним у дитячій хворобі “лівизни”, а теоретичні невідповідності були пояснені за допомогою метафізичних посилок на класову сутність нових “органів” і концепції посилення (держави) перед її відмиранням.

Фашизм з його ідеями вождизму і тотальної держави-нації був більш традиційним, більш “натуральним”, ніж марксизм-ленінізм. Абстрактне прагнення до безпосереднього тотожності людської сутності та існування лежить в основі комуністичного проекту, що заперечував всі “відчужені” інститути і “неправдиві” форми свідомості. Це з одного боку, приваблювало (тим більш порівняно з очевидною реакційністю фашизму) чимало інтелектуалів і романтиків, з іншого боку, вимагало перекодування всієї соціальної дійсності, заміни всіх соціоструктурних і культурних ідентифікацій індивідів – мова дійсно йшла про новий світ і нову людину [5, с. 67].

На відміну від компартії, фашистський або націонал-соціалістичний “Левіафан” не зазіхав на принцип приватної власності, на класову структуру суспільства (при всьому регулюванні господарства та замирення класів у рамках корпоративно-партійно-вождистської держави), а расову та етнічну належність ставив понад усе.

З урахуванням цього М. Чешков пропонує розрізнити тоталітаризм як політичну організацію, де тоталітарна держава передбачає існування “суспільства” (у нацистській Німеччині і фашистській Італії), і як соціальну організацію, де немає місця ні суспільству, ні державі (в країнах реального соціалізму) [5, с. 70].

Тоталітарну соціальну організацію, яка своєрідно реалізувала задекларовану марксизмом тотожність держави і громадянського суспільства, М. Чешков розглядає в контексті своєї концепції трьох форм державності в епоху цивілізації. У її центр автор ставить визначення відносин держави до суспільства (останній не є тотожним “суспільству”) й індивіду.

У результаті виділено такі трійки: 1) “монадна державність – громада – індивід”, що є еманациєю локального соціально-природного мікрокосму; 2) “відображена державність – суспільство – автономний, або суверенний, індивід”, який виступає конституючим елементом окремих агрегативних (у тому числі й класових) утворень і суспільства в цілому; 3) “самодостатня державність – тотальна

спільнота – індивід” як еманация соціальної (а не природної) спільноти.

Тільки з народженням другого формоутворення, коли державність, позбавлена колишньої природно-заданої самодостатності, стає похідною від суспільства можна говорити про державу як особливу (автономну) форму організації суспільства. Потім, з масовізацією індивідів, розширенням держрегулювання, концентрацією в руках держави влади і багатства відбувається становлення самодостатньої державності.

“Ця форма державності складається в декількох видах: тоталітарна держава (фашизм, нацизм, хомейнізм) і “держава загального благоденства” (у тому числі імітативні її різновиди). Обидва види мають самодостатність і заперечують відображену державність (або державу взагалі) як іпостась суспільства, прагнучи підпорядкувати собі суспільство.

У цьому сенсі ми маємо тут форми недержавності, на відміну від тієї форми, яка складається в тотальній спільноті реального соціалізму, де, власне, немає ні суспільства, ні держави. Ця остання форма, виникаючи в протилежності відображеної державності (або державності взагалі), є по суті антидержавністю” [5, с. 71].

Останні визначення виглядають парадоксальними. Адже із загальноприйнятої в науці точки зору держава є інститутом (системою інститутів), яка централізує управління і монополізує публічне насильство, – така інституційна система в СРСР та інших соціалістичних країнах, звичайно, була наявною. М. Чешков говорить про інше.

По-перше, під загальним поняттям держави ховаються щонайменше три принципово різні форми політичної організації. По-друге, саме це загальне поняття держави і є нашою розумовою екстраполяцією самовизначення одного суспільства на інші. Автор проробляє зворотну операцію, вказуючи своїми визначеннями-прикладками на напрями руху історії: “ще не -”; “вже не -”; “анти-держава”. Автор пропонує і позитивні визначення кожної форми соціальності (громада, суспільство, тотальна спільнота) і кожної форми політичної організації, однак в останньому випадку не завершує свого дефініювання, говорячи про форми саме державності, ніж заплутує картину: так державність або не (анти-) державність?

“Загальноприйняте зведення поняття держави до переліку її інституцій прирікає політантрополога на роль Ахіллеса, який, згідно апорії Зенона, ніколи не наздожене черепаха. Аналізуючи інституціональні визначення типу “організоване насильство”, “централізація управління”, “закон”, автор показує відсутність принципових відміннос-

тей з цієї точки зору між державою, вождівством та ініціацією. Але держава не зводиться до своїх інститутів; управління, з якого складається держава, виступає у вигляді бінарних опозицій соціальних інтересів, їх знаковим вираженням і є інститути.

Для розуміння класократичної детермінованості держави потрібно відновити зв'язок між класогенезом (розвитком соціальних груп) та політогенезом (розвитком політичних інституцій): кожній фазі політогенезу має відповідати певна фаза класогенезу. Цього можна досягти, надавши історично обмеженого рамками буржуазного суспільства сенсу поняттям класу і держави (при цьому автор посилається на існуючу в історичній науці теорію бюргерського походження держави-нації)” [3, с. 98].

Оновлена формаційна парадигма виглядає таким чином: “держава-монархія (або станова організація)” – “вождівство” – “клас – стан – варна”. Якщо дотримуватись логіки П. Белкова, ми можемо зробити такий висновок: якщо держава є організацією взаємовідносин класів, то тоталітарна організація, яка ліквідувала класи буржуазного суспільства, не є державою (залишаючись при цьому інститутом управління і насильства). Таким чином, методологічно різні концепції П. Белкова і М. Чешкова однаково відповідають на питання про культурно-історичну детермінованість соціальної правової держави в буржуазному суспільстві.

VI. Висновки

Добуржуазне суспільство створює державу як відповідну інституцію, що відповідає системі общинної недиференційованості суспільства. Остання, у свою чергу, вимагає збереження тоталітарної держави, яка за жодних умов не може бути ні соціальною, ні правовою. Соціальною і правовою держава стає в результаті певного проміжку класогенезу в історичному часі. Останній же виражає диференціацію суспільства на різні соціальні групи, що не є можливим в умовах стримування міжкласової боротьби та різних суперечностей.

Отже, демонтаж у Європі та неєвропейських країнах інституцій ліберально-демократичної, плюралістичної системи був одночасно революційним обґрунтуванням нової держави. В одних умовах реакційні ренесанси добуржуазних форм державності відбулися насильницьким шляхом, в інших – ненасильницьким.

Список використаної літератури

1. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М. : Политиздат, 1990. – 244 с.
2. Бердяев Н. Новое средневековье / Н. Бердяев. – М. : Речь, 1991.

3. Белков П.Л. Вожди и бигмены (о механизме становления вождества) / П.Л. Белков // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М. : Альта, 1995. – 285 с.
4. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Наука, 1989. – 312 с.
5. Чешков М.А. “Вечно живая” номенклатура? / М.А. Чешков // МЭиМО. – 1995. – № 6. – С. 66–75.

Стаття надійшла до редакції 04.02.2013

Жовтобрюх М.М. Коммунистическо-номенклатурный и фашистский тоталитаризм к проблеме идеологического генезиса

Статья посвящена проблеме исследования идеологий фашизма и коммунизма как систем доиндустриальной политико-правовой интеграции.

Ключевые слова: тоталитаризм, фашизм, коммунизм, политико-правовая интеграция.

Zhovtobryuh M. Communist-nomenclatorial and fascist totalitarianisms: towards the problem of the ideological genesis

The article addresses the problem of studying the ideologies of fascism and communism as systems of pre-industrial political and legal integration.

Based on comparative legal analysis, the article examines the specific differences and similarities between the fascist and communist political and legal ideologies as methodological foundations of the models of building a totalitarian state. Based on the research, the author substantiates the conclusion that a totalitarian state, regardless of whether it is based on the communist or fascist ideology, is the institution more congruent with the system of the communal non-differentiation of society, i.e. one that is typical for the pre-industrial (pre-bourgeois) system of political and legal integration. Thus, the totalitarian organization of society, even though it is an institution of administration and coercion, is not a state in the theoretical and the political and legal aspects, because it does not express the differentiation of society into various social groups and classes. Hence, it can be neither a welfare nor a legal state.

Key words: totalitarianism, fascism, communism, right-political integration.